

ҚАСЫМБЕКОВА АНАР ТАЛҒАРБЕКОВНАНЫҢ

«Ертегілердегі ғаламның концептуалды бейнесі (қазақ және ағылшын тілдері бойынша)» тақырыбындағы диссертациялық жұмысының

АҢДАТПАСЫ

Қиял-ғажайып ертегілер – халық ауыз әдебиетінің ең көне жанраларының бірі. Ол аңыздардың, салт-дәстүрлердің, наным-сенімдердің, ырым-жоралғылардың негізі болып табылады. Ертегілер адам санасының ажырамас бөлігі бола тұрып, тікелей ұлттық сана сезімнің қалыптасуына ықпал етеді. Олар ғажайып мистикаға негізделген діни көзқарастардан құралып, кейіпкерлердің бақытқа, сұлулық пен шындыққа деген талпыныс-ниеттерін сипаттайды. Ертегілер адамдардың жүзеге асыра алмай келе жатқан ежелгі арманын суреттейді: уақытты тәуелді ету, мәңгілік жастық пен байлыққа кенелу, өлімге қарсы тұру, жеңу т.б. Халық қиял-ғажайып ертегілері мистикалық бастамадан басқа да маңызды қолданбалы мағынаға ие: олар жасөспірімдер буынын үлкен өмірге дайындап, негізгі сценарийлерді қалыптастырып, ең маңызды және күрделі мәдени құндылықтармен таныстырады.

Фольклор туындыларының ғылыми зерттелуі ХІХ ғасырда, әсіресе еуропалық романтизм бағытының ұлттық қатыстылық, белгілі бір ұлтқа тән ерекшеліктерге деген зерттеушілік қызығушылық артуының нәтижесінде басталғаны белгілі. Шетелдік тіл мен әдебиет ғылымында халық ертегілерінің жалпы мәселелеріне арналған көптеген еңбектер мен мақалалар жарық көрді. Мысалы, Л.Н.Афанасьев, ағайынды В.Гримм мен Я.Гримм, Т.Бенфей, А.Н.Веселовский, Э.Тэйлор, В.В. Радлов, И.Н.Березин, Г.Н.Потанин, А.В.Васильев, А.Е.Алекторов т.б. Қазақ ғылымында Ш.Уәлихановтың, Ы.Алтынсарин, Ә.Диваев М.Көпеевтің, М.Әуезовтің, С.Қасқабасовтың, Т.Қоңыратбаевтың, С.Қондыбай т.б. еңбектерін ерекше атап көрсеткен жөн.

Халық ертегілерін зерттеуде нағыз түбегейлі өзгеріс алып келген В.Я.Проптың «Қиял-ғажайып ертегінің морфологиясы» атты еңбегі. Бұл еңбек жұмсалымды лингвистика тұрғыдан зерттелерге жаңа жол ашып берді. В.Я.Проп теориясы бойынша, қиял-ғажайып ертегілердің барлығын 31 қызмет аясында қарастыруға болады. Ғалымның аталған 31 қызметінің бүкілі қазақтың бір ғана ертегісінде (Ер Төстік) орын алатыны жан-жақты ғылыми әдебиеттерде дәлелденген (С.Қасқабасов, С.Қондыбай). Әрине, көп жағдайда бұл қызметтердің көбі бір-бірімен жұп, үштік құрап, синтагматикалық және парадигматикалық қатынастар арқылы байланысып жататына да беліглі.

Аталған диссертациялық жұмыстағы қазақ және ағылшын халық қиял-ғажайып ертегілерін лингвокогнитивтік-концептуалдық зерттеу екі ғылыми парадигма негізінде орындалды. Жұмсалымдық парадигма тұрғысынан әзірлеген эмбебап формаларға сүйене отырып, біз халық

қиял-ғажайып ертегілерінің концептосферасы мен дискурсын айқындауға талпыныс жасау барысында зерттеуді когнитивтік лингвистика парадигмасына бойынша жүргіздік.

Кез келген ұлттың болмыс-тіршілігі, мәдениеті, танымы мен ойлауы т.б. тіл арқылы көрінісі табатыны белгілі. Осыған орай, адамзат жаратылысының, сондай-ақ ұлттық мәдениеттің, танымның бір бөлігі – ертегілерді танымдық тұрғыдан талдау оның терең этнотанымдық табиғатын ашуға мүмкіндік береді. Тілді когнитивтік тұрғыдан зерттеу қазіргі қазақ тіл білімінің өзекті мәселелер қатарынан табылып, адамзат баласы ақиқат болмыстың ғалам бейнесін қалай сипаттайды, ұлттық дүниеге қатысты ой-пайымдаулары негізінде менталды танымдары қалай пайда болады секілді сұрақтардың шешімі когнитивтік лингвистика ғылымының негізгі мақсат-міндеті болып саналады.

Сонымен ғаламның концептуалдық бейнесі мен ғаламның тілдік бейнесі бір бірімен тығыз байланыста болады және ғаламның тілдік бейнесі концептуалдық бейненің бір бөлігі болып табылады. Ғаламның тілдік бейнесі мәселесін зерттеу де, өз алдына ғаламның концептуалды бейнесімен тығыз байланысты болып, соңғысы адам мен оның болмыс-тіршілігінің ерекшелігін, оның дүниемен қарым-қатынасы, өмір сүру және қызмет ету жағдайын айқындаса, ғаламның тілдік бейнесі адамның түрлі ғалам бейнелерін, сондай-ақ ғалам бейнесінің жалпы сипатын көрсетеді.

Ертегі дискурсының терең құрылымдарындағы жасырын мән-мағыналарды ұғынып түсіну үшін үстіңгі және терең құрылымдар ұғымын қайта қарастыруға тура келді. Қазақ және ағылшын халық қиял-ғажайып ертегілерінің салғастыра зерттеу нәтижесінде үстіңгі құрылым – ертегі кейіпкерлер қызметтерінің ретті дамуы болып табылады деген қорытынды жасалды. Ал кейіпкерлердің мақсаттары негізінде ертегі баяндаудың элементарлық сюжеттері құралады. Өз алдына, ол әмбебеп матрица, яғни үстіңгі құрылымдар қазақ және ағылшын халық қиял-ғажайып ертегілерінің бірдей, ортақ, әмбебеп «торы» іспеттес болып келеді.

Ғаламның концептуалды бейнесі тілдік бейнеге қарағанда әлеуметтік және танымдық қызмет нәтижелерін айқындап, тұрақты түрде өзгеріп отырады, бірақ ғаламның тілдік бейнесінің кейбір жекелеген үзінділері де адамдардың дүние құрылысы туралы өтпелі, реликт болып саналатын көзқарастарын ұзақ уақыт бойы сақтай алады. Жалпы алғанда, ғаламның тілдік бейнесінің маңызына қатысты көптеген түрлі-түрлі пікірлер ішінен даусыз қабылданатыны – ол әр халықтың ғаламның тілдік бөлінісі әртүрлі болатыны. Қызметі барысында адам санасында бар дүниенің субъективтік бейнесі қалыптасады. Адам тілді де қоршаған орта секілді игереді. Және бұл ретте ғаламның логикалық (ұғымдық) бейнесімен қатар тілдік бейне де пайда болады, ал ол логикалыққа қарама-қарсы келмейді, бірақ онымен бара-бар да бола бермейді. Ғаламның концептуалды бейнесі индивидтың дүниені игеру үдерісінде қалыптасады, сол себепті де онда халықтың ұлттық рухани қызметі көрініс береді.

Ғаламның концептуалды бейнесінің ұлттық сипаты мәдениетке қатысты белгілі бір концептілерде ғана көрініс береді. Мұндай концептілердің жиынтығы менталитет ерекшелігін айқындайды және оның маңыздылығы тек сөйлеу, айтылымдарды ұғыну үшін ғана қажет емес, сондай-ақ мән-мағына жасалым өзгешелігін көрсетуге де септігін тигізеді. Концептілерді тіларалық салғастыру барысында, олардың құрылымында идиоэтникалық пен әмбебап компоненттердің тұрақты арақатынасы айқындалады және ақиқат болмыстың сол бір үзігіне, яғни әмбебап сипатына қатысты түрлі тіл иелерінің санасындағы ұлттық-мәдени ерекшеліктер концептінің басқа компоненттері арқылы анықталады.

Зерттеудің өзектілігі. Қазіргі таңда тілшілердің, фольклортанушылардың және антропологтардың басым көпшілігі фольклорлық дәстүрлер, аңыздар мен ырым-жоралғыларды адам қалауының, ниетінің қиялдағы, ойдағы көрінісі, оның ақиқат болмыс пен мәдени құндылықтарға деген қарым-қатынасы деп санайды. Сондықтан да тілтанымдық зерттеулердің қазіргі кезеңінде халық қиял-ғажайып ертегілерінің концептуалды ғалам бейнесі мен дискурсын бір ұлт адамдарына түсінікті және тән келетін ерекше мәдени код, сондай-ақ этнолингвомәдени қауымдастық өкілдерінің барлығына таныс ерекше тіл ретінде жаңа қырларынан қарастыруға мүмкіндіктер болып тұр.

Осыған орай түрлі мәдениеттердің бірегей ерекшеліктерін зерттеу, ең алдымен халық қиял-ғажайып ертегілер концептосферасы мен дискурсының тілдік тетігін айқындауды қажет етеді. Оның үстіне, қазіргі кезде ертегілердің ұлттық ғалам бейнесі қалыптасына маңызды әсер етуі әбден жан-жақты дәлелденген тілдік дерек болып табылады. Осымен байланысты алдыңғы зерттеулердің жетістіктері ертегі концептуалды ғалам бейнесі мен үстіңгі және терең құрылымдарын когнитивтік лингвистика тұрғысынан қарастырылуын меңзейді.

Осы тұрғыдан алғанда ең басты айқындалмаған мәселе – түрлі ұлттардың халық қиял-ғажайып ертегілері үстіңгі құрылым бойынша бірдей болғанымен (В.Я.Пропп теориясының қызметтері бойынша), терең құрылымдар деңгейінде нақты мәденитанымдық айырмашылықтар осы кезге дейін арнайы зерттеу нысаны болмаған. Сондықтан да терең құрылымдардың кешенді, салғастырмалы зерттелуі – белгілі бір этнос өкілдерінің когнитивтік базасын құрайтын ұлттық прецеденттік феномендер қалыптасуы үдерісін түсіндіруге мүмкіндік береді. Сонымен жоғарыда аталған тілдік жағдайлар мен зерттеу бағыты ертегілердегі концептуалды ғалам бейнесін салғастырмалы аспектіде арнайы қарастырудың өзектілігін айқындайды.

Зерттеудің мақсаты мен міндеттері. Зерттеу жұмысының негізгі мақсаты – қазақ және ағылшын ертегілеріндегі концептуалды ғалам бейнесінің негізгі когнитивтік тетіктерін дискурстық талдау арқылы айқындау.

Алға қойылған мақсатты орындау үшін мынадай нақты міндеттер белгіленді:

- қазақ және ағылшын қиял-ғажайып ертегілеріндегі ғаламның тілдік бейнесі концептуалдануының ұлттық ерекшеліктерін айқындау;

- ертегі дискурсының негізінде архетип, тілдің базалық деңгейі секілді адам тәжірибесінің бастапқы категориялануы, яғни қоршаған ортаны ойлау арқылы ерекше тіркеу түрлерін айқындайтын мазмұндық маңыз-мағыналарды анықтау;

- ертегі кейіпкерлерінің қызметтері негізінде қазақ және ағылшын қиял-ғажайып ертегілерінің үстіңгі құрылымдарындағы әмбебап сұлбасын айқындап, элементарлық сюжеттері мен олардың құрылымдарын белгілеу;

- қазақ және ағылшын ертегі дискурсының терең құрылымдарындағы сценарий, фрейм мен оның негізгі слоттарын анықтау;

- басты кейіпкерлердің мақсаттары тұрғысынан терең құрылымдардың жоспарларын айқындап, маңызды мәдени маркерлер мен элементарлық сюжеттердің өзараәрекеттесімін синхрония мен диахронияға қарастыру.

Зерттеу пәні – ертегі дискурсының терең құрылымдарында айқындалатын ғаламның концептуалды бейнесі.

Зерттеу нысаны ретінде жиынтығы қазақ және ағылшын халық қиял-ғажайып ертегілер дискурсын құрайтын мәтіндер алынып отыр.

Зерттеудің дереккөздері. Зерттеуіміздің негізгі дереккөздері ретінде қазақ және ағылшын қиял-ғажайып ертегілер мәтіндері алынды. Талдауға алынған материал корпусы 389 ертегісін құрайды. Ағылшын ертегілері Аарне-Томпсон жүйесі бойынша түзілген ертегі көрсеткіштерден алынды (Thompson 1973).

Зерттеу әдістері. Зерттеу барысында сипаттамалы, салғастырмалы, интерпретациялау әдістер, сондай-ақ тілдік деректерді түрлі концептуалдық және дискурстық талдау және жаппай сұрыптау, жүйелеу, салыстыру, фреймдік талдау тәсілдері қолданылды.

Зерттеудің жаңалықтары. Зерттеу жұмысында қазақ және ағылшын қиял-ғажайып ертегілеріндегі концептуалды ғалам бейнесі алғаш рет салғастырмалы кешенді түрде зерттеліп, олардың ұлттық табиғаты ашылып, негізгі мәденитанымдық маркерлері көрсетіліп, ғаламның тілдік бейнесі мен ғаламның концептуалды бейнесі ұғымдарының аражігі анықталып, басты сценарий түрлері мен фрейм үлгілері айқындалып, базалық концептілердің даму, қалыптасу заңдылықтары дәлелденді. Ертегі дискурсының үстіңгі және терең құрылымдар ұғымдарының өзгеше интерпретациясы ұсынылып, олардың негізінде болатын басты когнитивтік категориялар сипатталды.

Зерттеудің теориялық құндылығы. Зерттеу жұмысының барысында халық қиял-ғажайып ертегілерінің концептосферасы мен дискурсын зерттеуде дәстүрлі бағыттан тыс жаңаша талдау үлгісі ұсынылды. Ұсынылған талдау үлгісі халық қиял-ғажайып ертегілерінің мифологияға терең бойлайтын және тікелей қазіргі мәдени құндылықтарға әсер ететін күрделі жүйе ретінде әрі қарай зерттелуіне септігін тигізеді. Зерттеудің нәтижелері халық ертегілер тілінің бала қабылдауы мен ойлау жүйесіне әсер ету, прецеденттік артефактілер мен ұлттық ырым-жоралғылар қалыптасу тетіктерін айқындауға үлес қосады. Зерттеу барысында жасалынған

тұжырымдамалар мен нәтижелер когнитивтік лингвистика мен дискурс теориясының көкейкесті мәселелерінің дамуына, қалыптасуына септігін тигізеді.

Зерттеудің практикалық құндылығы. Зерттеудің нәтижелері концептология, дискурс теориясы жөнінде жаңа пайымдаулар жасауға мүмкіндік береді. Диссертацияның негізгі материалдары мен теориялық тұжырымдарын жоғары оқу орындарында дискурстық талдау теориясы, когнитивтік лингвистика, мәтін интерпретациясы мен мәдениаралық коммуникация салаларынан оқулықтар мен оқу құралдарын жасауда, арнайы семинар мен арнайы курстық, аудиториялық дәріс оқуда пайдалануға болады. Сонымен, өз шешімін күтіп тұрған басқа да ұқсас құбылыстардың аражігін ашуда септігін тигізіп, когнитивтік лингвистика мен дискурс теориясы салаларына қатысты болашақ зерттеулерге жол ашады.

Қорғауға ұсынылатын негізгі тұжырымдар:

- қазақ және ағылшын халық қиял-ғажайып ертегілеріндегі ғаламның тілдік бейнесінің концептуалдануын салғастыру барысында әмбебап және идиоэтникалық компоненттердің тұрақты арақатынас сәйкестігі анықталып, түрлі тіл иелері ақиқат болмыстың белгілі бір үзіндісін қабылдауда концептінің ұғымдық компоненті әмбебап сипатта болғанымен, оның ұлттық-мәдени ерекшелігі негізгі үш дерекке қатысты, атап айтқанда табиғат, мәдениет және дүниетаным тұрғыдан басқа компоненттерде көрініс табады;

- ағылшын ертегілеріндегі «су кеңістігі» лингвомәдени концептісі ұғымдық, бейнелілік және құндылыққа ие компоненттерден тұратын күрделі лингвоменталды құрылым болатын болса, қазақ ертегілері үшін «жерасты кеңістігінің» рөлі ерекше. Әрине, жерасты патшалығы туралы сюжеттер барлық елдердің ертегілерінде кездеседі. Бірақ қазақ ұлты үшін ол қоршаған ортаны ойлау арқылы ерекше тіркеу түрін айқындайтын мазмұндық маңыз-мағынаға ие болып келеді;

- ертегі дискурсының үстіңгі құрылымы тікелей халық қиял-ғажайып ертегілерінің жанрлық қатыстылығы байланысты болғандықтан, бұл типологиялық ерекшелік ертегіні жанр ретінде анықтайтын тетік негізінде алынады. Сондықтан да ол қазақ және ағылшын халық қиял-ғажайып ертегілері үшін бір типтік болып табылады;

- халық қиял-ғажайып ертегілерінің терең құрылымы тарихи тұрғыдан қалыптасқан көзқарастармен, артефактілермен байланысты прецедентті мәдени мән-мағыналармен сәйкестендіріледі. Сол себепті де ертегідегі концептуалды ғалам бейнесі мен дискурсының негізгі айырмашылықтары аталған деңгейде көрініс табады;

- ертегілердегі терең құрылымның негізін мәдени маркерленген сан мен есімдер жүйесі құрайды. Олар ұлттық діл қалыптасуына тікелей ықпал ететін сценарийлер мен фреймдердің маңызды элементтері болып табылады. Үстіңгі және терең құрылымдар синхрония мен диахрония тұрғыдан дамып, бір дискурс шеңберінде мүмкін болатын ғаламдар жүйесін жасайды.

Зерттеу жұмысының талқылануы мен жариялануы.

Зерттеу жұмысының басты нәтижелері бойынша 12 еңбек жарияланды, оның ішінде 1 мақала – Scopus базасына кіретін журналда: «Comparative-Contrastive Analysis Of Phraseological Units In English And Kazakh Fairy Tales» (РУМЫНИЯ, ISSN- 23934727, SCOPUS, ASRTRA SALVENSIS 2017); 4 мақала – отандық және шетелдегі халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференцияларда: Қазақ, ағылшын халықтары ертегілеріне салғастырмалы-тақырыптық талдау / XV-Международная научно-практическая конференция: Modern Scientific Potential/Великобритания-Шеффилд, 28 февраль–7 марта 2019 года, SBN 978-5-966-8736-05-6; «Қазақ,ағылшын тілдеріндегі ертегілердің зерттелуі, даму мен қалыптасуы» /Абай атындағы ҚазҰПУ Филология және көптілді білім беру институты Жалпы тіл білімі кафедрасы.Филология өзекті мәселелері- 2 жинақ. Алматы -2017 ж. ISBN 978-601-298-589-4; ББК 80; «Қиял-ғажайып ертегілердегі әлемнің ғаламдық бейнесі» /Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті Филология және көптілді білім беру институты «Бабалар сөзі-Рухани жаңғырудың Қайнар көзі»-Халықаралық симпозиумның жинағы. 16-17 мамыр, Алматы, 2019 ж ISBN-978-601-298-762-1, КБЖ-83,3-Б.124-126; Формирование субъекта межкультурной коммуникации в условиях полиязычного образования/«XXI ғасырдың ересектеріне білім беру; Заманауи тенденциялар» тақырыбында Республикалық Форумы, ISSN 978-601-341-164-4 (print),УДК 37,0; 4 мақала – ҚР БҒСБК-мен ұсынылған журналдарда: Қазақ, ағылшын тілдеріндегі ертегілердің зерттелуі, дамуы мен қалыптасуы /«Әл-Фараби атындағы қазақ ұлттық университетінің Хабаршысы. Филология сериясы. 2017, №2. Казахстан, Алматы Вестник КазНУ – Серия филология. – Алматы: 2017. – №2 (166). Индекс 75878;25878, ISSN 1563-0223; «Қазақ-ағылшын ертегілеріндегі мифологиялық сипаттағы кейіпкерлер» / ҚР Білім Ғылым Министрлігі ғылым комитеті А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл Білімі Институты .Ғылыми мұрасы: зерттеу, жүйелеу, насихаттау атты халықаралық ғылыми-теориялық конференция материалдары. Алматы: 2017, ISBN 978-601-7849-23-8; «Қазақ, ағылшын ертегілеріндегі ғаламдық әлем бейнесіндегі мифогемалар» / Қазақстанның ғылымы мен өмірі-Наука и Жизнь Казахстана, №3/2 (47) 2017, Халықаралық ғылыми көпшілік журнал–Международная регистрация ISSN 2073-333X, Париж, 2009, Серия филологическая. – Астана 2017; «Қазақ,ағылшын ертегілерінің танымдық-тәрбиелік сипаты»/ Қазақстанның ғылымы мен өмірі-Наука и Жизнь Казахстана, № 4 (48) 2017, Халықаралық ғылыми көпшілік журнал–Международная регистрация, ISSN 2073-333 X, Париж, 2009, Серия филологическая. – Астана, 2017; «Қазақ және қиял-ғажайып ертегілері концептуалды жүйесінің ерекшеліктері» / М.Өтемісов атындағы БҚМУ Хабаршысы. Филология сериясы. 2019, №4 санында мақұлданып, жарық көрді.

Диссертацияның құрылымы. Диссертация кіріспеден, үш тараудан, қорытынды және пайдаланылған әдебиеттер тізімінен тұрады.